

ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ ΣΕ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ*

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΛΦΑΣ

Το βασικό κριτήριο για να αποτιμήσει κανείς το επίπεδο του φιλοσοφικού στοχασμού μιας χώρας είναι η ουσιαστική αφομοίωση της κλασικής φιλοσοφικής παράδοσης. Η αφομοίωση αυτή εξαρτάται, κατά τη γνώμη μου, από δύο αντικειμενικούς δείκτες: ο πρώτος δείκτης σχετίζεται με το βάρος που δίνεται στη σωστή διδασκαλία της ιστορίας της φιλοσοφίας στην εκπαίδευση, και μάλιστα κυρίως στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση· ο δεύτερος δείκτης μετρά την πληρότητα και την ποιότητα των μεταφράσεων των σημαντικών φιλοσοφικών κειμένων του παρελθόντος που κυκλοφορούν στην αγορά.

Για τον τρόπο που διδάσκεται η φιλοσοφία στην ελληνική δευτεροβάθμια εκπαίδευση δεν νομίζω ότι χρειάζονται πολλά σχόλια. Αρκεί κανείς να σκεφτεί ότι η φιλοσοφία απουσιάζει από το πρόγραμμα της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης και ότι, όταν επιλέγεται ένα φιλοσοφικό κείμενο στον μάθημα των αρχαίων ελληνικών, επιλέγεται με κριτήριο την ευκολία ή την κενότητα των φιλοσοφικών του νοημάτων. Αντίθετα, αξίζει νομίζω κανείς να δει από πιο κοντά τις μεταφράσεις και τις σχολιασμένες εκδόσεις των κλασικών φιλοσοφικών κειμένων που κυκλοφορούν στην ελληνική αγορά τα τελευταία χρόνια. Θα μείνω σ' αυτό το κείμενο στις μεταφράσεις των αρχαίων ελλήνων φιλοσόφων, σε μια σημαντική σελίδα της ιστορίας της φιλοσοφίας με έκδηλες όμως ιδιαιτερότητες για τη σύγχρονη πνευματική Ελλάδα.

Σε μια πρώτη ματιά θα έλεγε κανείς ότι σε σχέση με τη δυτική φιλοσοφική παράδοση η αρχαία ελληνική φιλοσοφία εκπροσωπείται καλύτερα στις μεταφράσεις που κυκλοφορούν. Τουλάχιστον έχουμε μεταφρασμένο όλο το έργο του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, ενώ δεν ισχύει καθόλου το ίδιο για τον Ντεκάρτ, τον Λάιμπνιτς, τον Σπινόζα, τον Καντ και τον Χέγκελ. Αν μάλιστα έμενε κανείς απλώς στους αριθμούς θα μπορούσε να μιλήσει για πραγματική έκρηξη του ενδιαφέροντος για την αρχαία φιλοσοφία κατά τα τελευταία χρόνια. Τα στοιχεία είναι παραπάνω από εύγλωττα. Στην εξαετία 1991-96 εκδόθηκαν 176 τόμοι μεταφράσεων φιλοσοφικών κειμένων της αρχαιότητας έναντι μόλις 32 της προηγούμενης δεκαετίας (1980-90) και ακόμη λιγότερων των προηγούμενων ετών. Στη διάρκεια αυτής της σύντομης περιόδου μεταφράστηκαν για πρώτη φορά όλα τα κείμενα των αρχαίων σοφιστών, τα άπαντα του Αριστοτέλη, του Επίκουρου και του Διογένη Λαέρτιου, τα *Ηθικά* του Πλούταρχου και οι δύο πρώτες *Εννεάδες* του Πλωτίνου· την ίδια περίοδο κυκλοφόρησαν νέες μεταφράσεις των πλατωνικών διαλόγων, αρκετές των αποσπασμάτων των προσωκρατικών, ενώ έγινε και ένα δειλό άνοιγμα προς τα κείμενα των φιλοσόφων της ύστερης αρχαιότητας. (Αντλώ τα στοιχεία μου από τη θαυμάσια δουλειά του Γιώργου Ζωγραφίδη, «Νόστος προσώπων και κειμένων: Αρχαίοι και μεσαιωνικοί έλληνες συγγραφείς σε μετάφραση» *Κανών* 3, Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1997). Η εικόνα αυτή είναι σίγουρο ότι βελτιώθηκε ακόμη περισσότερο στην μετά το 1996 περίοδο.

Είναι λοιπόν αναμφισβήτητη η εντυπωσιακή αύξηση των σχετικών εκδόσεων. Όταν μάλιστα η πρωτοβουλία εκδηλώνεται σχεδόν αποκλειστικά από ανεξάρτητους εκδότες και όχι από κρατικούς φορείς και ιδρύματα, έχουμε νομίζω το δικαίωμα να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι τα κείμενα αυτά εκδίδονται επειδή αγοράζονται πολύ περισσότερο από το παρελθόν και ότι, σε ένα ποσοστό, διαβάζονται και περισσότερο. Η στροφή άλλωστε αυτή προς την αρχαία σκέψη που διέγνωναν και προωθούν οι εκδότες δεν αφορά μόνο τη φιλοσοφία, αλλά κάθε εκδοχή του αρχαιοελληνικού και λατινικού λόγου. Θα έλεγε κανείς ότι είναι μια όψη της νέας αρχαιολατρίας που έχει αρ-

Ο **Βασίλης Κάλφας** διδάσκει αρχαία φιλοσοφία στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης. Τα τελευταία χρόνια η έρευνά του αποτυπώθηκε στην έκδοση (μετάφραση, ερμηνεία, σχολιασμός) του *Τίμαιου* του Πλάτωνα (εκδ. Πόλις, 1995) και του *Περί φύσεως* του Αριστοτέλη (εκδ. Πόλις, 1999).

* Το κείμενο αυτό αποτελεί επεξεργασμένη μορφή εισήγησης που έγινε σε εκδήλωση που διοργάνωσε το ΕΚΕΜΕΛ με θέμα τη μετάφραση αρχαίων ελληνικών κειμένων (Στοά του Βιβλίου, 14 Ιανουαρίου 2003).

χίσει να αναπτύσσεται στις μέρες μας, μια αρχαιολατρία που ακόμη κι αν παίρνει πολλές φορές γραφική μορφή (ιδιαίτερα μαθήματα αρχαίων ελληνικών για μαθητές του δημοτικού, αναβίωση της αρχαίας ελληνικής κουζίνας κ.ο.κ.) δεν είναι καθοδηγούμενη ούτε είναι πάντοτε ιδεολογικά φορτισμένη, και επομένως διαφέρει ριζικά απ' αυτήν που γνωρίσαμε και μας απώθησε κατά την ψυχροπολεμική περίοδο.

ειδικό. Περιορίζονται λοιπόν στην παράθεση του μεταφρασμένου κειμένου και του πρωτοτύπου – αφού, ως Έλληνες, όλοι μπορούμε να συμβουλευτούμε και το αρχαίο κείμενο. Δεν συνοδεύονται πάντως από εκτεταμένες εισαγωγές ή σχόλια, που υποτίθεται ότι θα καθιστούσαν πιο περίπλοκη την πρόσβαση στο κείμενο. Η επιλογή όμως αυτή στηρίζεται σε δύο άρρητες παραδοχές: Ότι τα φιλοσοφικά κείμενα της αρχαιότητας, όπως μας έχουν

Αυτή είναι η θετική πλευρά του ζητήματος.

Η αρνητική πλευρά έχει να κάνει με την ποιότητα των μεταφράσεων.

Εδώ αξίζει να σταθούμε ξεκινώντας από κάποια πρώτα ερωτήματα:

1. Διερωτάται κανείς πού βρέθηκε αυτό το έμπυχο δυναμικό που έχει αναλάβει και συνεχίζει να μεταφράζει με ταχύτατους ρυθμούς την ιδιαίτερα εκτεταμένη και δύσκολη αρχαία φιλοσοφική παράδοση. Όχι πάντως στα πανεπιστήμια και στα (ελάχιστα) ερευνητικά ιδρύματα, αφού η συμμετοχή των εξ επαγγέλματος ειδικών, και ειδικά των κλασικών φιλολόγων, είναι αμελητέα. Θα ήταν ενδιαφέρον να μάθει κανείς πώς επιλέγονται οι μεταφραστές, τι χρονικές και τυπικές προδιαγραφές θέτουν ή αποδέχονται, και φυσικά πώς πληρώνονται.
2. Και μια απλή ματιά στα βιβλία που έχουν κυκλοφορήσει δείχνει σημαντικές αποκλίσεις τόσο στις προδιαγραφές των διαφόρων εκδόσεων όσο και στις ικανότητες των μεταφραστών. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να θέσει το ερώτημα αν η κυκλοφορία πρόχειρων, ανεπαρκών και φθηνών εκδόσεων θα λειτουργήσει αποτρεπτικά για τις σοβαρές μελλοντικές προσπάθειες.
3. Στη μεγάλη τους πλειοψηφία οι μεταφράσεις που κυκλοφορούν απευθύνονται στον μέσο αναγνώστη και όχι στον

παραδοθεί, είναι εξ ορισμού προσπελάσιμα στον σύγχρονο αναγνώστη. Και ότι η μετάφραση στα νέα ελληνικά δεν είναι παρά η μεταφορά των σταθερών νοημάτων του πρωτοτύπου σε μια άλλη (και μάλιστα συγγενή) γλώσσα. Είναι όμως αυτές οι παραδοχές όντως αυτονόητες;

Θα προκαλούσα τον υποτιθέμενο μέσο αναγνώστη να επιχειρήσει να διαβάσει μια πραγματεία του Αριστοτέλη σε μια από τις μεταφράσεις που κυκλοφορούν – θα συνιστούσα ένα βιβλίο από τα *Μετά τα Φυσικά*, τα *Φυσικά* ή το *Περί Ψυχής*. Θεωρώ δεδομένο ότι δεν θα καταλάβει παρά ελάχιστα πράγματα. Ποιος όμως θα φταίει τελικά γι' αυτό; Ο αναγνώστης, ο μεταφραστής ή ο ίδιος ο Αριστοτέλης;

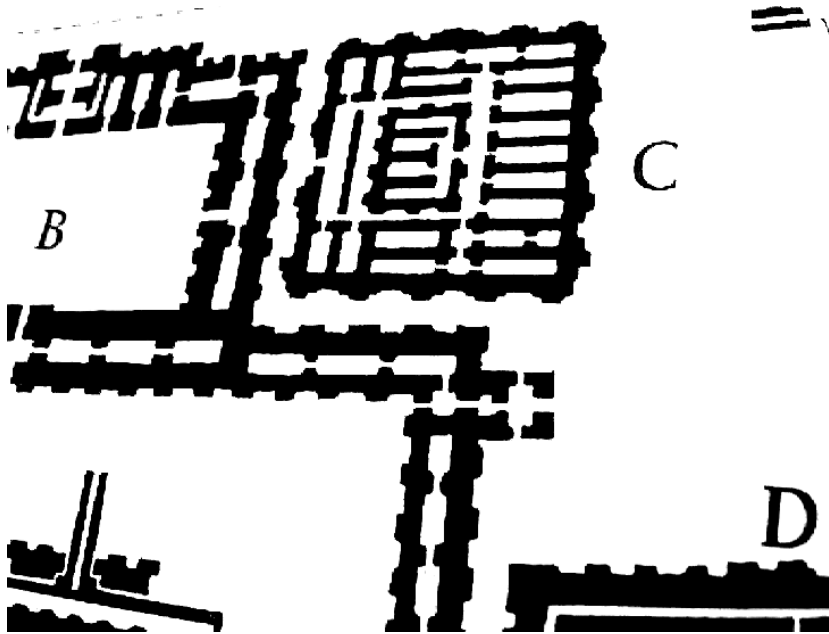
Για τον σύγχρονο αναγνώστη λίγα πράγματα θα μπορούσε κανείς να πει. Ο ρόλος του στη διαδικασία κατανόησης είναι δεδομένος και διαγνώσιμος, αλλά δεν φαίνεται να συνδέεται ειδικά με τον Αριστοτέλη. Η πρόσβασή του στο αριστοτελικό κείμενο θα εξαρτηθεί από την επάρκεια, το ενδιαφέρον και την προσοχή του, όπως άλλωστε συμβαίνει και όταν ο ίδιος αναγνώστης επιχειρεί να διαβάσει ένα σύγχρονο φιλοσοφικό κείμενο, γραμμένο ίσως και απευθείας στα νέα ελληνικά. Ίσως το μόνο επιπρόσθετο στοιχείο στην περίπτωση μας να είναι ότι ο σύγχρονος αναγνώστης δεν φαντάζεται ποτέ πόσο δύσκολος είναι στην πραγματικότητα ο Αριστοτέλης –όλοι άλλωστε γύρω του δείχνουν να τον

γνωρίζουν και να τον επικαλούνται-, οπότε η αισιόδοξη προδιάθεσή του μπορεί να λειτουργήσει τελικά αρνητικά.

Ο Αριστοτέλης τώρα είναι όντως πολύ δύσκολος φιλόσοφος. Ή, για να ακριβολογούμε, τα φιλοσοφικά κείμενα του Αριστοτέλη, όπως έχουν φθάσει στα χέρια μας, είναι εξαιρετικά δύσβατα κείμενα. Είναι γνωστό ότι τα πολυάριθμα αριστοτελικά κείμενα που μελετούμε και μεταφράζουμε σήμερα δεν προορίζονταν για «δημοσίευση» από τον συγ-

σύγχρονο κοινό μια μεταφρασμένη αριστοτελική πραγματεία χωρίς επαρκή εισαγωγή και σχόλια, ακόμη και αν υποθέσουμε ότι η μετάφραση είναι σχετικά ικανοποιητική.

Θα μπορούσε κανείς να αντιτείνει ότι οι τεχνικές δυσκολίες που επισημάναμε ισχύουν μόνο για τα έργα του Αριστοτέλη. Δυστυχώς όμως αυτός είναι ο κανόνας για όλη σχεδόν την αρχαία φιλοσοφία και επιστήμη. Αντίστοιχες, και ίσως χειρότερες, δυσκολίες αντιμετωπίζει και όποιος

γραφέα τους, και, το χειρότερο, δεν γράφτηκαν ποτέ μ' αυτή τη μορφή από τον ίδιο τον Αριστοτέλη. Το αριστοτελικό corpus δημιουργήθηκε τρεις ολόκληρους αιώνες μετά τον θάνατο του Αριστοτέλη, όταν ο αλεξανδρινός φιλόλογος Ανδρόνικος ο Ρόδιος αποφάσισε να οργανώσει σε ενιαία συγγράμματα τις διάσπαρτες παραδόσεις και τις βοηθητικές σημειώσεις του Αριστοτέλη (ίσως και κάποιων μαθητών του), που προορίζονταν κατά πάσαν πιθανότητα για την μακρόχρονη εσωτερική διδασκαλία στο Λύκειο. Η πρώτη αυτή ύλη, με όλες τις επαναλήψεις, προσθήκες, παρενθέσεις και αντιφάσεις, που ήταν αναπόφευκτο να εμπεριέχει, ενσωματώθηκε στα γνωστά έργα της έκδοσης του Ανδρόνικου που και εμείς διαβάζουμε: *Φυσικά*, *Μετά τα Φυσικά*, *Περί ουρανού*, *Περί ψυχής* κ.ο.κ.

Είναι φανερό ότι δεν αναφέρω την περιπέτεια των αριστοτελικών έργων για λόγους ιστορικούς. Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι ο αναγνώστης του Αριστοτέλη είναι πολύ πιθανό να βρει μπροστά του ένα κείμενο γλωσσικά άτεχνο, αποσπασματικό, ατελές και πολλές φορές αντιφατικό. Εκτός από την εγγενή δυσκολία των φιλοσοφικών νοημάτων, ο αναγνώστης έχει να αντιμετωπίσει και τα προβλήματα που προκαλεί η μορφή των πραγματειών. Η γνώμη μου είναι ότι οι δυσκολίες αυτές είναι αδύνατο να ξεπεραστούν χωρίς τη βοήθεια ενός ικανού σχολιαστή. Επομένως, δεν πιστεύω ότι έχει ιδιαίτερο νόημα να παραδίδει κανείς στο

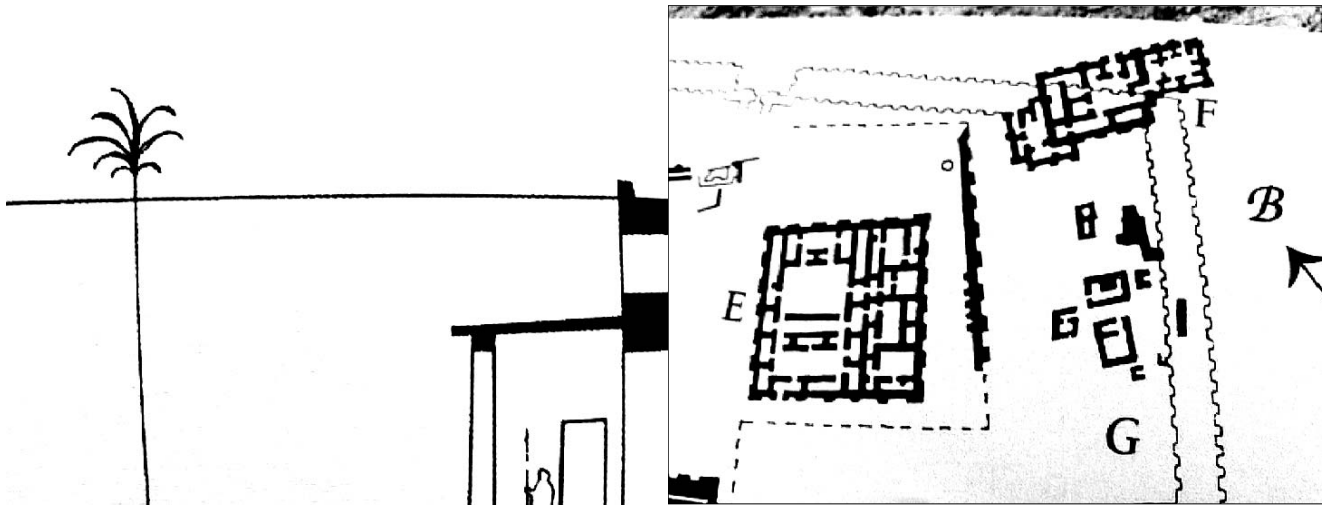
προσεγγίζει τους προσωκρατικούς, τους σοφιστές ή τις ελληνοιστικές σχολές. Από το έργο αυτών των φιλοσόφων δεν έχουμε παρά ελάχιστα αποσπάσματα, ερασιμμένα από όχι ιδιαίτερα αξιόπιστους δοξογράφους, οι οποίοι πολλές φορές γράφουν ακόμη και 1000 χρόνια αργότερα από τους συγγραφείς που παραθέτουν. Αν εξαιρέσει κανείς τον Πλάτωνα, και ως έναν βαθμό τον Πλωτίνιο, τα σωζόμενα έργα όλων των σημαντικών αρχαίων φιλοσόφων φέρουν ανεξίτηλα τα ίχνη της περιπετειώδους διαδρομής τους στον χρόνο.

Ας θεωρήσουμε ωστόσο, χάριν της συζήτησης, ότι τα τεχνικά προβλήματα των κειμένων κατά κάποιο τρόπο λύονται, ή ότι είναι δευτερεύοντα, όπως στην περίπτωση του Πλάτωνα. Το ερώτημα στην περίπτωση αυτή είναι αν ο σύγχρονος αναγνώστης είναι σε θέση να προσεγγίσει ικανοποιητικά το φιλοσοφικό περιεχόμενο ενός πλατωνικού διαλόγου μέσα από μια, υποτίθεται πιστή, νεοελληνική μετάφραση του αρχαιοελληνικού κειμένου.

Αρχίζω από το πολυσυζητημένο θέμα της ελληνικής γλώσσας. Επιγραμματικά θα έλεγα ότι η γλωσσική συνάφεια των αρχαίων και των νέων ελληνικών είναι ένα πολύτιμο αλλά και πολύ επικίνδυνο εργαλείο στα χέρια του μεταφραστή. Όποιος έχει μεταφράσει αρχαία ελληνικά κείμενα (και μιλώ για τα πεζά κείμενα που γνωρίζω), έχει σίγουρα νιώσει την ανακούφιση να μπορεί να μεταφέρει αυτούσια μια αρχαιοελληνική λέξη στο μεταφρασμένο κείμενο, ιδίως

όταν παρατηρεί την απελπισμένη πολλές φορές προσπάθεια του Ξένου μεταφραστή να βρει δύσκολες περιφράσεις της δικής του γλώσσας για να αποδώσει τη νοηματική αντιστοιχία. Στην έγκριτη όμως Ξένη μετάφραση κατά κανόνα θα καταφύγει για να ελέγξει τη συνολική απόδοση του νοήματος του κειμένου, και τότε θα χαρεί τη γλωσσική αυτοδυναμία του μεταφρασμένου κειμένου και την ελευθερία του Ξένου μεταφραστή, βλέποντας τα ανάπηρα και ασαφή ελ-

γεται με τον κατά 600 χρόνια προγενέστερό του Πλάτωνα και όσους άλλους βρίσκουν ότι το νόημα της ζωής ταυτίζεται με την κλίμακα του Ενός και του Όντος. Αυτά τα παραδείγματα, μάς υπενθυμίζουν ότι η αρχαία ελληνική φιλοσοφία, χωρίς να χάσει τη συνέχειά της, καλύπτει μια μακρά περίοδο 12 περίπου αιώνων, στη διάρκεια της οποίας πάρα πολλά πράγματα αλλάζουν – ακόμη και ο ίδιος ο ορισμός της φιλοσοφίας. Μας υπενθυμίζουν ακόμη ότι, πριν από την

ληνικά των δικών μας μεταφράσεων. Κατά τη γνώμη μου, η αμφιλεγόμενη γλωσσική συνάφεια είναι η βασική αιτία για το γεγονός ότι η ποιότητα των νεοελληνικών μεταφράσεων της αρχαίας φιλοσοφικής γραμματείας είναι πολύ κατώτερη και από το επίπεδο των μελετητών που διαθέτουμε στον χώρο αυτό. Όταν δεν υπάρχει ιδιαίτερη γνώση και γλωσσική αίσθηση, ο μεταφραστής κινδυνεύει να παγιδευτεί από την κοινότητα των γλωσσικών τύπων, να παρασυρθεί από την ορολογία και από τη σύνταξη του αρχαίου κειμένου με καταστρεπτικά αποτελέσματα. Αρκεί κανείς να θυμηθεί τις γνωστές σχολικές μεταφράσεις του Πλάτωνα για να αντιληφθεί τι εννοώ.

Η ιδιομορφία όμως των αρχαίων ελληνικών φιλοσοφικών κειμένων δεν εξαντλείται στη γλώσσα τους. Καταλαβαίνω απόλυτα την αμηχανία που αισθάνεται ο σύγχρονος αναγνώστης διαβάζοντας, για παράδειγμα, έναν πλατωνικό διάλογο.

Με τα μάτια του σήμερα, παρακολουθεί ένα εντελώς εξωπραγματικό σκηνικό: γνωστά από την ιστορία πρόσωπα ανταλλάσσουν χωρίς σταματημό πολύπλοκα επιχειρήματα επάνω σε ηθικά συνθήτως προβλήματα, δίνοντας την εντύπωση ότι η «κοινωνία των λόγων» είναι η πεμπτουσία της ζωής. Εντελώς διαφορετικό, αλλά εξίσου εξωπραγματικό, σκηνικό βρίσκεται στον Πλωτίνου: εδώ ο μοναχικός σοφός δείχνει να αδιαφορεί για την εποχή του και προτιμά να διαλέ-

επανάσταση της τυπογραφίας, ο συγγραφέας είχε μια πολύ πιο ζωτική σχέση με το κοινό του: μπορούσε να το δει μπροστά του, να υπολογίσει τις δυνατότητές του, να φανταστεί τις αντιδράσεις του, να στήσει ένα υπαινικτικό παιχνίδι μαζί του με άδηλες αναφορές και υπονοούμενα. Για το ζωντανό κοινό του γράφει λοιπόν ο αρχαίος φιλόσοφος, και γι' αυτό γράφει με τον συγκεκριμένο κάθε φορά τρόπο.

Ο σημερινός αναγνώστης είναι πάρα πολύ μακριά από αυτό το μεταβαλλόμενο πλαίσιο. Έχει συνηθίσει να διαβάζει βιβλία με ενιαία δομή, με συγκεκριμένες αναφορές σε πρόσωπα και πράγματα, με ακριβείς παραπομπές. Και τα διαβάζει μόνος του, καθυστερώντας στα δύσκολα σημεία, κρατώντας ίσως σημειώσεις και ανατρέχοντας στη βιβλιοθήκη του. Πώς λοιπόν να φανταστεί τις συνθήκες κατανόησης και επικοινωνίας που θα δημιουργούσε η ομαδική και μεγαλόφωνη ανάγνωση ενός πλατωνικού διαλόγου από ένα σύνολο ανθρώπων του 4ου αιώνα π.Χ.; Οι άνθρωποι αυτοί ίσως να μην γνώριζαν όλοι να γράφουν, ήταν όμως απείρως πιο ασκημένοι από εμάς στην παρακολούθηση προφορικών επιχειρημάτων και συλλογισμών, σε μια εποχή όπου η ρητορική δεινότητα είχε γίνει το κύριο όπλο για την πολιτική και την κοινωνική επιβολή. Την απόσταση που τον χωρίζει από την αρχαία Ελλάδα, τους θεσμούς και τις ιδέες της ο σημερινός αναγνώστης δεν θα την καλύψει ποτέ πλήρως. Θα πρέπει ωστόσο να υποψιαστεί τουλάχιστον τις μεγάλες

διαφορές, αν δεν θέλει να παραμείνει ξένος προς τον τρόπο γραφής και το είδος της επιχειρηματολογίας των αρχαίων φιλοσόφων. Και δυστυχώς δεν θα τις υποψιαστεί ποτέ από την απλή ανάγνωση ενός μεταφρασμένου κειμένου αρχαίας φιλοσοφίας.

Αν λοιπόν ο καταρτισμένος εισηγητής μπορεί να διευκολύνει την πρόσβαση του αναγνώστη σε ένα βιβλίο του Χέγκελ ή του Χάιντεγκερ, ο μεσολαβητικός του ρόλος είναι ακόμα πιο λειτουργικός στην περίπτωση των φιλοσοφικών έργων της αρχαιότητας.

Συνοψίζοντας λοιπόν θα έλεγα ότι το μεγάλο πλήθος των μεταφράσεων που κυκλοφορούν τελευταία στην ελληνική αγορά ελάχιστα συντελεί στην ουσιαστική εξοικείωση του κοινού με την αρχαία φιλοσοφία. Ο βασικός λόγος γι' αυτήν την ανεπάρκεια είναι η εκδοτική λογική που έχει επικρατήσει. Ο στόχος είναι η γρήγορη κυκλοφορία όσο το δυνατόν περισσότερων τίτλων με φθινό κόστος έκδοσης, οπότε κατ' ανάγκη έχει απορριφθεί η χρονοβόρα και πολυδάπανη επιλογή της σχολιασμένης έκδοσης, η οποία όμως θα μπορούσε να βοηθήσει τον αναγνώστη. Τα κείμενα κατά κανόνα μεταφράζονται από ανθρώπους χωρίς ειδικευση και ενδιαφέρον, όταν οι μεταφραστές δεν καλύπτονται πίσω από το προκάλυμμα μιας ανώνυμης «φιλολογικής ομάδας», ενώ δημιουργείται και η υποψία ότι κάποιες φορές ως βάση προτιμάται μια αγγλική ή γαλλική μετάφραση από το αρχαιοελληνικό πρωτότυπο. Παρ' όλα αυτά διαφωνώ με όσους υποστηρίζουν ότι η εκδοτική έκρηξη

που περιγράψαμε έχει κάνει περισσότερο κακό από καλό. Πρώτα απ' όλα, είναι γεγονός ότι αν περιμέναμε από την Ακαδημία Αθηνών ή από τα Πανεπιστήμια να καλύψουν με έγκυρες εκδόσεις αυτό το κενό, θα έπρεπε να περιμένουμε αιωνίως. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι οι πιο σοβαρές δουλειές που έχουν γίνει σ' αυτόν τον χώρο έχουν γίνει από ανθρώπους που, με στενά ακαδημαϊκά κριτήρια, είναι ερασιτέχνες. Επιπλέον, οι σύγχρονες εκτυπωτικές δυνατότητες έκαναν εύκολη την παράθεση του αρχαίου κειμένου ακόμη και στις πιο φθηνές εκδόσεις. Και μόνο αυτό το γεγονός δικαιώνει την κυκλοφορία τους – επιτρέπει μάλιστα πολλές φορές στον αναγνώστη να αντιληφθεί με έκπληξη ότι τα πενήχρα γυμνασιακά αρχαία ελληνικά του εξασφαλίζουν καλύτερη πρόσβαση στο κείμενο από την υπάρχουσα μετάφραση. Τέλος, η ικανοποιητική, όπως φαίνεται, κυκλοφορία αυτών των μεταφράσεων άνοιξε μια καινούργια αυτόνομη κατηγορία βιβλίου, μια κατηγορία που δείχνει να έχει προοπτικές, και δημιούργησε προσδοκίες στο κοινό για καλύτερες εκδόσεις. Όσο κι αν φαίνεται παράδοξο, είμαι πεπεισμένος ότι η προϋπαρξη μιας μέτριας μετάφρασης μάλλον ενισχύει την κυκλοφορία της αντίστοιχης προσεγμένης έκδοσης.

Χώρος λοιπόν υπάρχει για όλους στην περιοχή που συζητάμε. Αρκεί βέβαια και οι εκδότες και οι επίδοξοι μεταφραστές να συνειδητοποιήσουν ότι μια αξιοπρεπής έκδοση ενός αρχαίου φιλοσοφικού ή επιστημονικού έργου μπορεί να είναι και έργο ζωής.